

معاونت پژوهشی و فناوری

پایان نامه کارشناسی ارشد

بررسی اوضاع فرهنگی گیلان (از مشروطیت
تا به قدرت رسیدن رضا شاه)

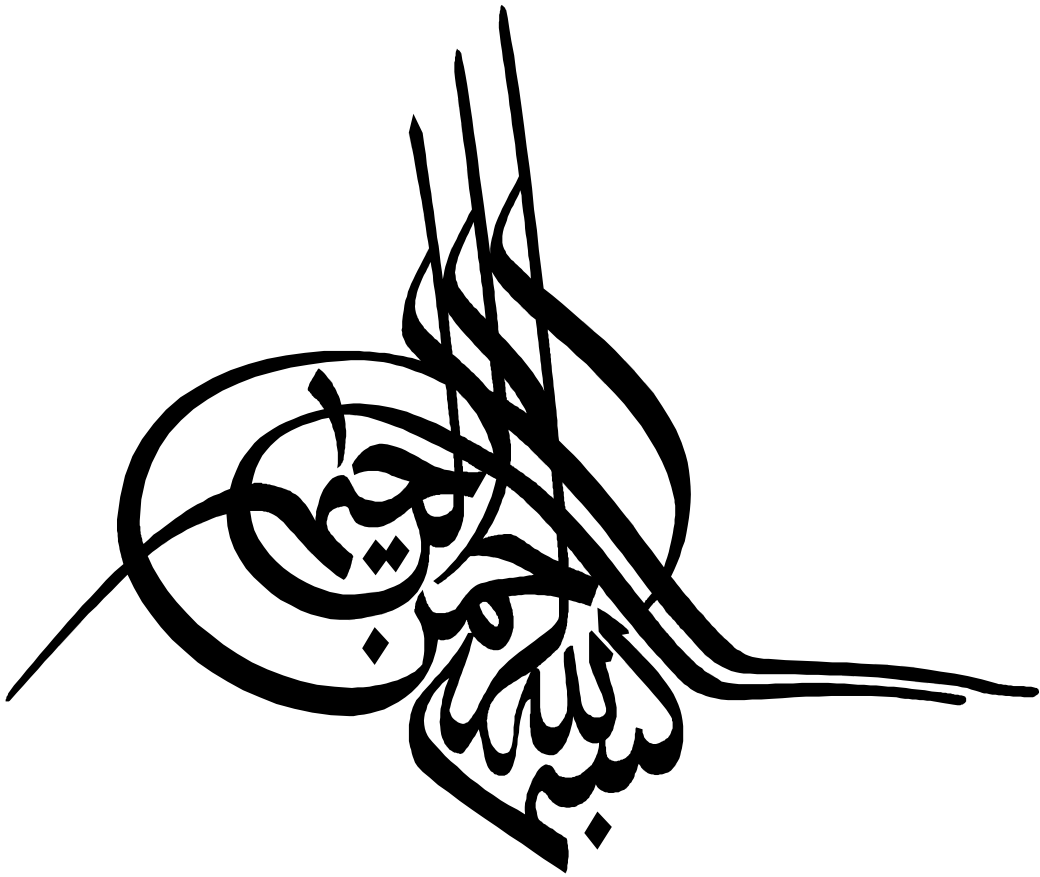
از:

افضل افشاری

استاد راهنما:

دکتر ابوطالب سلطانیان

شهریور ۱۳۹۰

معاونت پژوهشی و فناوری
پژوهشکده گیلان شناسی (گرایش فرهنگ مردم، آداب و رسوم و میراث فرهنگی)

بررسی اوضاع فرهنگی گیلان از مشروطیت تا به قدرت رسیدن رضا شاه

از

افضل افشاری

استاد راهنما: دکتر ابوطالب سلطانیان

استاد مشاور: دکتر حسن کهنسال واجارگاه

شهریور ۱۳۹۰

سپاس خدای متعال را که توفیق بهره‌مندی از تحصیل علم و معرفت از محضر اساتید عالیقدر و پیشکسوتان علم و فرهنگ را به بنده عطا فرمود. از آقایان دکتر سلطانیان و دکتر کهنسال که استاد راهنما و مشاور این جانب در تدوین این پایان‌نامه بوده‌اند و مرا از راهنمایی‌های مفید و پرثمر خود بهره‌مند ساخته‌اند، سپاسگزاری می‌نمایم.

از اساتید گرامی پژوهشکده گیلان شناسی که پویندگان راه علم و فرهنگ می‌باشند، و همچنین از آقایان مرادی، اکباتان و عباسی کمال امتنان و تشکر را دارم.

از آقای حمید محمودی و نقی عابدی که در تکمیل پایان‌نامه یاریم نمودند سپاسگذارم.

از همسر مهربانم که در طی تکمیل پایان‌نامه همواره با شکیبایی و بردباری یاریم نمود صمیمانه سپاسگذارم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
کلیات.....	۲
- مقدمه.....	۲
- اهمیت تحقیق.....	۴
- بیان مساله.....	۴
- سئوالات تحقیق.....	۵
- فرضیه‌ها.....	۵
- اهداف تحقیق.....	۶
- روش تحقیق.....	۶
- بررسی منابع و پیشینه تحقیق.....	۶
- محدودیت‌ها.....	۱۱

فصل اول: گذری بر اوضاع سیاسی - اجتماعی گیلان در دوره مشروطیت

۱-۱) نگاهی به اوضاع سیاسی اجتماعی گیلان پیش از مشروطیت.....	۱۳
۱-۲) گیلان در آغاز مشروطیت.....	۱۴
۱-۳) واکنش گیلانیان در مقابل استبداد صغیر.....	۱۶
۱-۴) اثرات جنگ جهانی اول بر گیلان.....	۲۰
۱-۵) نگاهی به جنبش جنگل.....	۲۱

فصل دوم : اوضاع مطبوعات گیلان از مشروطیت تا پهلوی اول(رضاشاه)

۲-۱) نگاهی به پیدایش مطبوعات.....	۲۴
۲-۲) روزنامه‌های چاپ خارج و آگاهی بخشی آن‌ها.....	۲۵

- ۲-۳) انتشار روزنامه‌های داخلی در دوره مظفرالدین شاه..... ۲۶
- ۲-۴) تأثیر مشروطیت بر گسترش مطبوعات..... ۲۸
- ۲-۵) برقراری مشروطیت و شکوفایی مطبوعات در گیلان..... ۲۹
- ۲-۶) جایگاه قانونی مطبوعات در نظام مشروطیت..... ۳۱
- ۲-۷) وضع مطبوعات پس از کودتای محمدعلی شاه..... ۳۲
- ۲-۸) روزنامه‌های مخفی (خبر نامه‌ها و شب نامه‌ها)..... ۳۴
- ۲-۹) انجمن‌های عصر مشروطه و تأسیس روزنامه‌های آنان..... ۳۶
- ۲-۱۰) ارگان‌های احزاب گیلان در مشروطه دوم..... ۴۰
- ۲-۱۱) واکنش مطبوعات گیلان به التیماتوم روسها..... ۴۲
- ۲-۱۲) نقش جنبش جنگل در گسترش مطبوعات آزاد..... ۴۴
- ۲-۱۳) مطبوعات در زمان جنگ جهانی اول (۱۸-۱۹۱۴م)..... ۴۵
- ۲-۱۴) کودتا و تعطیلی جراید (۱۳۰۴-۱۲۹۹ شمسی)..... ۴۷

فصل سوم: مطبوعات گیلان و نقش فرهنگی آنها

- ۳-۱) مشروطیت و تأثیر آن بر ادبیات (شعر و طنز در مطبوعات دوره مشروطیت)..... ۵۰
- ۳-۲) نقش روزنامه‌ها در توسعه تعلیم و تربیت..... ۵۳
- ۳-۳) ظهور مطبوعات مردمی در گیلان..... ۵۶
- ۳-۳-۱) نسیم شمال..... ۵۶
- ۳-۳-۲) روزنامه خیرالکلام..... ۶۹
- ۳-۳-۳) روزنامه ساحل نجات..... ۷۶
- ۳-۳-۴) روزنامه جنگل..... ۷۷

فصل چهارم: اوضاع تعلیم و تربیت گیلان در دوره مشروطیت

- ۴-۱) نگاهی به تعلیم و تربیت در گیلان پیش از مشروطیت..... ۸۸

صفحه	عنوان
------	-------

۹۵	۱-۱-۴) تأسیس مدارس خارجی
۹۷	۱-۲-۴) گسترش مدارس جدید
۱۰۳	۲-۴) نقش مشروطیت در گسترش مدارس جدید در گیلان
۱۰۶	۲-۲-۴) مطبوعات مشروطیت و اهتمام به آموزش جدید
۱۱۱	۲-۲-۴) مشروطیت و سرآغاز تحول در تحصیل دختران
۱۱۳	۲-۳-۴) مدارس دخترانه ایجاد شده توسط بیگانگان
۱۱۹	۲-۴-۴) گسترش مدارس دخترانه در گیلان
۱۲۱	۲-۵-۴) مدارس ایجاد شده توسط خیرین
۱۲۱	۲-۶-۴) مدارس دخترانه ملی
۱۲۹	۲-۷-۴) ایجاد مرکز آموزشی معلمان
۱۳۴	۲-۸-۴) اوضاع معارف پس از کودتای ۱۲۹۹ش
۱۳۴	۲-۹-۴) تأسیس شورای عالی معارف در سال ۱۳۰۰ش
۱۴۲	۳-۴) معارف گیلان و دوره تحول در فرهنگ (گسترش مدارس)
۱۴۲	۳-۱-۴) مدارس ملی
۱۴۴	۳-۲-۴) تعلیم و تربیت در دوره نهضت جنگل
۱۴۸	۳-۳-۴) پیشرفت و گسترش معارف از ۱۳۰۳ش
۱۴۸	۳-۴-۴) تأسیس مدارس دولتی در گیلان
۱۵۲	۴-۴) جمعیت‌های فرهنگی و توسعه معارف گیلان

فصل پنجم: فرهنگ عامه مردم گیلان

۱۵۸	۵-۱) جشن‌ها و سرگرمی‌ها
۱۵۹	۵-۲) آیین نوروز
۱۶۴	۵-۳) نوروز بل
۱۶۶	۵-۴) کشتی گیله‌مردی
۱۶۷	۵-۵) ورزا جنگ یا گاوبازی

صفحه	عنوان
------	-------

۱۶۹..... ۵-۶) تئاتر

۱۷۲..... نتیجه

۱۷۵..... فهرست منابع

۱۸۳..... پیوست‌ها

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۳۰	جدول شماره ۱: تعداد روزنامه‌های منتشر شده ایران در دوره مشروطه.....
۱۲۸	جدول شماره ۲: احصائیه مدارس نسوان گیلان ۱۲۹۹-۱۳۰۶ش.....
۱۳۳	جدول شماره ۳: احصائیه مدارس ایران ۱۳۰۰ش.....
۱۳۴	جدول شماره ۴: مدارس ایجاد شده توسط خارجی‌ها ۱۲۹۹ش.....
۱۴۹	جدول شماره ۵: تعداد محصلین و مدارس گیلان از سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۴ ش.....
۱۵۱	جدول شماره ۶: صورت احصائیه مکتب‌خانه‌های گیلان در سال ۱۲۰۳ ش.....
۱۵۵	جدول شماره ۷: قرائت‌خانه‌های گیلان در سال ۱۲۹۵ ش.....
۲۰۰	جدول شماره ۸: مدیران کل آموزش و پرورش گیلان از آغاز تا ۱۳۰۷ش.....

چکیده

این پژوهش می‌کوشد اوضاع فرهنگی گیلان را از دوره مشروطیت تا ظهور رضاخان بررسی نماید و کم و کیف آنرا آشکار سازد. انقلاب مشروطیت دو دستاورد مهم فرهنگی را در پی داشت؛ یکی انتشار گسترده مطبوعات در پایتخت و ایالات بخصوص در گیلان، دوم تأسیس مدارس نوین.

پیش از انقلاب مشروطیت نشریات آزاد بیشتر در خارج از کشور منتشر می‌شد، اما با توسعه افکار آزادی‌خواهانه در ایران- که به تأسیس حکومت مشروطیت منجر شد- مطبوعات در داخل آزادانه‌تر از گذشته و بدون وابستگی به دولت انتشار یافتند. در این دوره توسعه مطبوعات منحصر به پایتخت نبود، بلکه این نشریات در ایالت‌های مهمی چون گیلان نیز توسعه یافتند. نشریات گیلان با مضامین انتقادی، فرهنگی و اجتماعی - سیاسی که از شعر و طنز بهره می‌بردند تأثیر عمیقی بر فرهنگ جامعه گذاشتند. از پیامدهای دیگر و مهمتر مشروطیت تحول در نظام تعلیم و تربیت و تأسیس مدارس به شیوه جدید بود. مشروطیت موجب برچیده شدن نظام کهنه و سنتی آموزش به شیوه مکتب‌خانه در ایران شد. این امر با تلاش روشنفکران، انجمن‌ها و نهادهای مردمی گیلان و حمایت‌های معنوی برخی از علمای آگاه میسر شد. همچنین باتوجه به ضرورت اخذ تمدن جدید و ترویج علوم نو، تعلیم و تربیت سنتی از رونق افتاد و نظام آموزشی ایران دچار تحول اساسی گشت و مدارس بسیاری تأسیس گردید. در این دوره احزاب، انجمن‌ها، روزنامه‌های گیلان و نهاد تازه تأسیس مجلس در حمایت از گسترش علوم جدید و فراهم نمودن زمینه تحصیل برای دختران و پسران گام‌های ارزشمندی برداشتند. مطبوعات با فعالیت‌های فرهنگی علاوه بر اینکه نقش مهمی در تحکیم پایه‌های انقلاب مشروطیت ایفا کردند، زمینه رشد فرهنگ عمومی را با ترغیب و تشویق مردم به یادگیری علم و دانش فراهم نمودند و موجب ارتقای فرهنگ عمومی در خطه گیلان گشتند. گیلان در این دوره به جهت باورداشت‌ها و فرهنگ عامه سرزمینی غنی بشمار می‌رفت. گرامی‌داشت جشن باستانی نوروز، کشتی گیله مردی، ورزا جنگ، نوروز بل و ... گوشه‌ای از نمودهای فرهنگ عامه بوده که در گیلان دوره مشروطیت برگزار می‌شد.

کلید واژگان: فرهنگ، مطبوعات، تعلیم و تربیت، گیلان، مشروطیت.

Abstract: The investigation of Cultural situation of Guilan (from Constitutional Revolution to the Rise of Reza-shah)

This research attempted to study cultural situations of Guilan from constitutional period until the appearance of Reza Khan, and clarify the qualities and quantities of that. Constitutional revolution had two important cultural consequences. The first was extended publication of the press in the capital and the states especially in Guilan. The second was the establishment of modern schools. Before constitutional revolution, liberal publications were mostly published outside of the country. But, the growth in liberal thoughts in Iran – that led to the establishment of constitutionalism–helped the press publish more liberal and government independent publications inside of the country. In this period, development of the press didn't exclusively occur in the capital, i.e; these publications developed in other states like Guilan. Guilan publications, with critical, cultural, and social-political subject matters benefiting from poem and scoffing, profoundly influenced on the culture of the society. Other more important consequences of constitutionalism were the change in education and establishment of modern schools. Constitutionalism downgraded traditional education which used to be in the form of Maktabkhaneh and flourished modern schools. This was done by the effort Guilan intellectuals, associations, organs, and moral supports of some religious authorities. In this period, parties, associations, the press in Guilan and parliament played an influential role in developing modern science and paved the way for girls and boys to be able to go on with their education. With its cultural activities not only had the press an important role in strengthening the foundations of constitutional revolution, but also it helped to the growth of public culture by persuading people to leave and get the knowledge and science and in turn, led to the promotion of public culture in Guilan. Owing to the protection of beliefs and public culture Guilan was considered to be a rich area in this period. Honoring of Noroz celebration, Gilehmard wrestling, Varza war, Noroz bal and so on..... were the samples of the public cultural appearances that were held during constitutional period in Guilan.

Key words: Guilan, Culture, Traditional culture, the press, Modern education

کلیات

گیلان در نیمه دوم دوره قاجاریه تا ظهور رضا شاه (۱۳۰۴-۱۲۸۵ش) روزگار متفاوتی را تجربه کرده است. در ابتدا گیلان همچون سایر ایالات ایران از تسلط استبداد و ظلم حکام در رنج بود، حکام مستبد و مرتجعین علاوه بر بهره‌کشی از مردم با هرگونه تحول فرهنگی سخت مخالف بودند. به علاوه مختص بودن سوادآموزی به قشری خاص ظلم مضاعفی بود که عامه مردم را از داشتن نعمت سواد و تحصیل محروم ساخته بود. در این دوره روزنامه به دلایل عدم گسترش سوادآموزی که لازمه خواندن روزنامه بود و نیز علاقه به کسب اخبار شنیداری از طریق منابر و معابر، هنوز جایگاه مهمی در اطلاع رسانی و آگاهی بخشی کسب نکرده بود.

با گسترش مراودات سیاسی-اقتصادی ایران با قفقاز و اروپا، رفت و آمد تجار و بازرگانان و وجود اقلیت‌های مذهبی در گیلان، زمینه مساعدی برای آشنایی با اندیشه‌های جدید مهیا گشت. بدین جهت گیلان از پیشگامان مبارزه با استبداد و برقراری مشروطیت به‌شمار می‌رفت. پس از برقراری حکومت مشروطیت، گیلان در تعداد انتشار روزنامه‌ها مقامی والا یافت، «تعالی مطبوعات دلیل ترقی یک ملت و انحطاط مطبوعات برهان پستی یک ملت است» (مجله ارمغان، ۲۸۵: ۱۲۸۹). سپس با همت فرهنگ دوستان گیلانی مدارس ملی بسیاری در این خطه تأسیس گشت. همه این فعالیت‌های فرهنگی نشان از تعالی فرهنگ گیلان در این دوره می‌باشد.

یکی از مهمترین عوامل بیداری ایرانیان انتشار مطبوعات ابتدا در خارج و سپس در داخل کشور بود. روزنامه‌ها با درج مطالب سودمند سیاسی و اجتماعی مردم را به اصلاح آموزش و پرورش و تأسیس مدارس جدید تشویق می‌کردند، از جمله آن‌ها می‌توان به روزنامه‌های «نسیم شمال»، «خیرالکلام» و «روزنامه جنگل» و... اشاره کرد. تلاش روشنفکران و روزنامه‌نگاران منجر به تحولات عمیق فرهنگی در ایران و گیلان گشت.

این نوشته دارای شش فصل می‌باشد: در فصل اول اوضاع سیاسی-اجتماعی گیلان قبل و مقارن انقلاب مشروطیت مورد بررسی قرار گرفته است. زیرا گیلان در بین ایالات ایران در اواخر دوره قاجاریه دارای شرایط و موقعیت خاصی طبیعی و سیاسی بود. دیگر اینکه حکام ظالم و اربابان با بهره‌کشی مردم را سخت در تنگنا قرار می‌دادند و همچنین مانع عمده‌ای در مقابل تحولات فرهنگی و اجتماعی آن سامان بودند. اما در طی سالهای منتهی به مشروطیت آگاهی سیاسی-اجتماعی مردم در اثر مراودات سیاسی-اقتصادی و فرهنگی با قفقاز و اروپا رشد یافت و نسیم آزادی‌خواهی گیلان را فرا گرفت، طوری که اغلب مردم خواهان برچیده شدن بساط استبداد و تشکیل نهادهای مدنی شدند.

فصل دوم: در این فصل چگونگی شکل‌گیری مطبوعات در ایران بخصوص در گیلان مورد بررسی قرار گرفته است. چگونگی انتشار اولین روزنامه‌ها در ایران، مسائل و مشکلات پیش روی آن‌ها، همچنین تأثیرات عمیقی که روزنامه‌ها بر فرهنگ مردم داشتند. تأثیراتی که موجب شد تا مطبوعات به یکی از ارکان مهم آگاهی بخشی بدل شود. فعالیت مهم دیگر مطبوعات روشنگری درباره لزوم تأسیس مدارس جدید و کاستن از مخالفت‌ها در ایجاد تعلیم و تربیت نوین در جامعه سنتی ایران بود. جنبش مشروطیت در سایه تلاش روشنفکران و جراید شکل گرفت و از نتایج آن افزایش تعداد روزنامه‌ها بود که در این بین گیلان در انتشار جراید در بین ایالات مقامی رفیع یافت. در ادامه مطلب وضعیت برخی مطبوعات مهم گیلان تا ۱۳۰۴ شمسی مورد مطالعه قرار گرفته است.

در فصل سوم روزنامه‌های گیلان مورد بررسی قرار گرفته است. روزنامه‌ها پس از مشروطه در تحولات فرهنگی جامعه نقش فعالی ایفا کردند. آن‌ها با آگاهی بخشی بوسیله درج مطالب و اشعار انتقادی، از اوضاع سیاسی و اجتماعی انتقاد می‌کردند. روزنامه‌ها همچنین با تأثیرگذاری بر تفکرات سنتی مردم در لزوم ایجاد مدارس جدید، موجب گسترش تعلیم و تربیت نوین شدند. در این فصل برخی مطبوعات مهم گیلان از جمله: نسیم شمال، خیرالکلام، جنگل و غیره مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در فصل چهار وضعیت آموزشی، تعلیم و تربیت در گیلان قبل از مشروطیت مورد بررسی قرار می‌گیرد. سیر تحول آموزش عمومی از تعلیم و تربیت سنتی و مکتب خانه‌ای - که دارای نواقص عمده‌ای بود و نیازهای جامعه در حال تحول را برآورده نمی‌کرد. با یقین به ناکارآمدی تعلیم و تربیت سنتی، روشنفکران و آزادی‌خواهان با تلاش و ایستادگی در مقابل مرتجعین و سنت‌گرایان به تأسیس مدارس نوین همت گماشتند.

فصل پنجم: در این فصل نقش مشروطیت در گسترش مدارس جدید و تحول در تعلیم و تربیت عمومی مورد بررسی قرار گرفته است. طوری که با برقراری حکومت مشروطه و تأسیس مجلس شورای ملی، موانع قانونی ایجاد مدارس رفع شد و مخالفان ایجاد مدارس جدید و سنت‌گرایان در مقابل مطبوعات و روشنفکران - در آگاهی بخشی و بیداری افکار عمومی بسیار مؤثرتر بودند - در موقعیت ضعیف‌تری قرار گرفتند. پس از مشروطیت ایجاد مدارس روبه فزونی نهاد به طوری - که در بسیاری از ایالات بخصوص در گیلان مدارس زیادی ایجاد شد. از عوامل رونق آموزش نوین در گیلان می‌توان به نقش مجامع فرهنگی، مطبوعات، خیرین و دولت اشاره کرد.

فصل ششم: در این فصل فرهنگ عامیانه مردم گیلان بررسی شده است. برخی از برجسته‌ترین نمودهای فرهنگی - اجتماعی گیلان مانند: جشن‌ها و سرگرمی‌ها (جشن نوروز، کشتی گیله‌مردی، ورزا جنگ و تأثر و...) به اختصار مورد بررسی قرار گرفته است.

- اهمیت تحقیق

بررسی اوضاع فرهنگی یک منطقه مانند گیلان و نشان دادن عوامل تأثیرگذار بر روند تکاملی آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در این راستا از معیارهای مهم توسعه فرهنگی - اجتماعی یک جامعه انتشار مطبوعات و تأسیس مدارس است. زیرا شکل‌گیری و گسترش مطبوعات، تأسیس مدارس و روی آوردن به علوم جدید و به کنار گذاشتن شیوه‌های آموزش سنتی نقش بسزایی در تحول فرهنگ عمومی آن جامعه دارند.

تحقیق حاضر نشان خواهد داد که مطبوعات و مدارس جدید چه تأثیری بر بیداری ایرانیان و گیلانیان داشتند. همچنین نقش مطبوعات و مدارس جدید و تأثیرهای متقابلی که انقلاب مشروطیت، جراید و مدارس جدید بر یکدیگر داشتند، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردارند.

- بیان مسأله

دوره مورد بحث، یعنی از انقلاب مشروطیت تا روی کار آمدن رضاشاه (۱۳۰۴-۱۲۸۵ش) از دوره‌های پرحادثه و در عین حال به لحاظ فرهنگی از دوران‌های درخشان به‌شمار می‌رود. از این رو تحولات فرهنگی در منطقه گیلان در این دوره بسیار پر شتاب بوده است. لذا مسأله این است که روند این تحولات چگونه بوده است و چه عواملی بیشترین تأثیر را بر این روند داشته‌اند. بررسی این مسأله ایجاب می‌کند که عوامل و عناصری چون مطبوعات، مدارس، نقش احزاب و روشنفکران و غیره مورد مطالعه قرار گیرند.

- سؤالات تحقیق

مهمترین پرسش‌هایی که در این بررسی مطرح هستند عبارتند از:

- ۱- فرهنگ سیاسی گیلان تا پیش از مشروطیت چگونه بوده است؟
- ۲- با ظهور انقلاب مشروطیت، نهادها و سازمان‌های برآمده از آن چه تأثیری در گسترش تعلیم و تربیت و در نتیجه بر فرهنگ مردم گیلان داشتند؟
- ۳- مطبوعات چه تأثیری در آگاهی بخشی و شکل‌گیری انقلاب مشروطیت داشتند؟
- ۴- ظهور انقلاب مشروطیت چه تأثیری بر گسترش کمی و کیفی مطبوعات در ایالات مخصوصاً در گیلان داشته است؟
- ۵- باورهای عامیانه به‌عنوان بخشی از فرهنگ در این دوره در بین مردم گیلان چگونه بوده است؟

- فرضیه‌ها

بنابه آنچه که در فوق مطرح شد این فرضیه‌ها در این رساله مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند:

- ۱- یکی از مشکلات و موانع رشد فرهنگی در گیلان دخالت‌های بیگانگان و نظام استبدادی حاکم بر منطقه بوده است.
- ۲- انقلاب مشروطیت، موجب گسترش مدارس جدید شد و در نتیجه موجب ارتقای فرهنگی و بینش نوین جامعه من جمله در خطه گیلان گردید. پس از مشروطه دو عنصر در گسترش فرهنگ ایرانیان از جمله گیلانیان نقش عمده‌ای داشتند: ۱- مطبوعات ۲- تعلیم و تربیت جدید. مطبوعات و مدارس جدید گسترش علوم جدید را ضرورت جامعه در حال تحول می‌دانستند.
- ۳- مطبوعات و جنبش‌ها نقش متقابلی داشتند؛ از یک سو بر آگاهی سیاسی مردم افزودند که نتیجه آن پیدایش جنبش مشروطه و نهضت جنگل بود، از سوی دیگر این جنبش‌ها به گسترش مطبوعات کمک کردند و در نتیجه بر افزایش آگاهی سیاسی-اجتماعی مردم منطقه تأثیر گذاشتند.
- ۴- جشن‌ها و سرگرمی‌هایی در این دوره در بین مردم گیلان رایج بوده که شرایط و تحولات جدید موجب تغییراتی در فرهنگ عامیانه گردید.

- اهداف تحقیق

- مهم‌ترین اهداف این رساله عبارتند از:

- ۱- بررسی نظام آموزشی سنتی و عدم کارآیی آن در جامعه در حال توسعه
- ۲- بررسی و شناخت تأثیر انقلاب مشروطیت بر رشد و توسعه مطبوعات و تعلیم و تربیت نوین به‌ویژه در گیلان
- ۳- بررسی محتوای برخی مطبوعات مهم گیلان در این دوره و تأثیرات فرهنگی آنها
- ۴- چگونگی سیر ایجاد مدارس جدید و موانع پیش روی آن
- ۵- بررسی فرهنگ عمومی مردم گیلان در این دوره.

- روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

روش تحقیق در تهیه پایان نامه، توصیفی-تحلیلی و و گردآوری اطلاعات مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای بوده و تا حد ممکن با مراجعه به کتابخانه‌های مجلس شورای اسلامی، ملی، بنیاد ایران‌شناسی در تهران و کتابخانه ملی رشت، دانشگاه گیلان و پژوهشکده گیلان‌شناسی که منابع مربوط مورد بررسی و استناد قرار گرفته است، می‌باشد.

- بررسی منابع و پیشینه تحقیق

منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر به سه دسته مجزا تقسیم می‌شوند که عبارتند از: ۱- کتب و منابع اصلی ۲- تحقیقات جدید ۳- مطبوعات.

- منابع اصلی:

۱-۱) کتاب تاریخ بیداری ایرانیان نوشته «ناظم‌الاسلام کرمانی» متولد ۱۲۸۰ق/۱۲۴۲ش. وی دیده‌ها و شنیده‌های خود را در- کتابش ثبت نموده است. به‌واسطه ارتباط کرمانی با تعدادی از آزادی‌خواهان از جمله «سید محمدطباطبایی» روحانی حامی مشروطه، به بسیاری از محافل و مجامعی که در آن ایام پنهانی برای دفاع از مشروطه تشکیل می‌شد در ارتباط بوده و مشروح گفتگوی جلسات را یادداشت کرده و تاریخ مفصلی از این یادداشت‌های روزانه را گردآوری نموده است.

۱-۲) کتاب «حیات یحیی»، این کتاب حاوی خاطرات و اقدامات معارف‌خواهانه «یحیی دولت‌آبادی» متولد ۱۲۷۹ق/۱۲۴۱شمسی است. دولت‌آبادی از مؤسسين و بانیان اصلی مدارس نوین محسوب می‌شود. وی به ثبت یادداشت‌ها و خاطرات خود همت گماشته است. کتاب در چهار جلد توسط انتشارات عطار و فردوسی (۱۳۷۱) تنظیم گردیده است. در پژوهش حاضر بیش از همه، جلد اول آن که مطالبی در ارتباط با چگونگی تأسیس انجمن معارف و مدارس جدید دارد، مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۳) کتاب «خاطرات احتشام‌السلطنه»، از انتشارات کتابفروشی زوار تهران (۱۳۶۷) به کوشش: «سید محمد مهدی موسوی» تنظیم و از جمله منابع موثق و قابل استناد عصر قاجاریه به شمار می‌رود. احتشام‌السلطنه از رجال سیاسی عصر خویش بوده به واسطه نزدیکی به دربار و دولتمردان، دیده‌ها و شنیده‌های خود را بی‌کم و کاست به رشته تحریر درآورده است، ضمناً این فرد از چهره‌های معارف‌دوست زمان خود بوده و در کنار افرادی چون دولت‌آبادی، رشیدی و امین‌الدوله خدمات شایانی در ارتباط با تأسیس مدارس نوین انجام داده است.

۱-۴) در کتاب «شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه» تألیف عبدالله مستوفی که در دو جلد توسط انتشارات زوار (چاپ ۱۳۷۱) منتشر شده است. نویسنده پس از تشریح اوضاع اجتماعی و سیاسی دوران هفتاد ساله زندگانی خویش به فراخور و مناسبت‌های خاص به آموزش و پرورش این دوره پرداخته است. کتاب در دو جلد تألیف شده که جلد اول آن از آغاز روی کار آمدن قاجارها تا مرگ ناصرالدین‌شاه و جلد دوم تا پایان کار احمدشاه می‌باشد و مطالبی در ارتباط با اوضاع تعلیم و تربیت و مدارس ملی بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۵) یادگار عمر (خاطراتی از سرگذشت) تألیف دکتر عیسی صدیق ۴ جلد، مروی، تهران ۱۳۵۲. صدیق از جمله افرادی است که به ثبت خاطرات خود در زمینه تعلیم و تربیت نوین در ایران در اواخر قاجاریه و اوایل حکومت پهلوی پرداخته است. صدیق در یادگار عمر که در چهار جلد گردآوری شده، به تحولات آموزش در ایران پرداخته است. نویسنده کتاب به ذکر خاطرات خود در تعلیم و تربیت مکتب‌خانه‌ای همت گماشته است. وی پس از تحصیل (۱۲۹۷ - ۱۲۹۰ ش) در اروپا و با درجه لیسانس از اروپا ایران باز می‌گردد و خدماتش را در وزارت معارف آغاز می‌کند. جلد اول یادگار عمر دارای اهمیت بسزایی در زمینه سرآغاز و دگرگونی در تعلیم و تربیت ایران و گیلان است. در دوره مسئولیت وی در اداره معارف گیلان

(۱۲۹۸ ش) مدارس دولتی پا به عرصه وجود گذاشتند که شرح چگونگی ایجاد، مسائل و مشکلات اداره فرهنگ گیلان در جلد ۱ خاطرات عمر آمده است.

۱-۶) کتاب دیگر «نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی - اجتماعی گیلان و قزوین» نوشته صادق کوچکپور نشر گیلکان (۱۳۶۹) است. کوچکپور خود علاوه بر اینکه از فرهنگیان آن دوره بوده در جنبش جنگل نیز عضویت فعالی داشته است. خاطرات نویسنده بیانگر تلاشهای فرهنگی دوره قیام جنگل است.

۱-۷) «تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت» تألیف ادوارد براون، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱. این کتاب از مهمترین منابع مربوط به جراید دوره مشروطه است. براون مهم ترین جراید منتشر شده در این دوره را معرفی کرده و گزیده-ای از آنها را آورده است. وی همچنین در این کتاب شرح حال و زندگی نامه برخی از شاعران هواخواه جنبش مشروطیت از جمله: اشرف الدین گیلانی (نسیم شمال)، لاهوتی، فرخی و ... را ذکر کرده است.

۱-۸) «روزنامه‌های ایران» تألیف ه.ل. رابینو، ترجمه جعفر خمami زاده، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۲. رابینو در سالهای (۱۹۰۷-۱۹۱۱م) سرکونسول انگلیس در رشت بوده است. وی به بسیاری از روزنامه‌های منتشر شده آن دوره دسترسی داشته است. در این کتاب ارزشمند بسیاری از جراید آن دوره ذکر شده، همچنین برای آشنایی بیشتر خواننده بریده‌ای از روزنامه‌ها را آمده است. هدف رابینو تهیه فهرستی از روزنامه‌ها بوده است، طوری که در معرفی بیشتر روزنامه‌ها تنها به نوشتن کلماتی بسنده کرده است. تعداد روزنامه‌هایی که در فهرست رابینو از آنها یاد شده به ۲۴۳ مورد می‌رسد. نویسنده پس از آوردن نام روزنامه، تاریخ انتشار و محل انتشار گزیده‌ای از مطالب روزنامه‌ها را ذکر کرده است. ادوارد براون در تألیف کتاب مطبوعات ایران دوره مشروطه از آن بهره فراوانی برده است.

۱-۹) «گیلان در جنبش مشروطیت» نوشته ابراهیم فخرایی از انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی (۱۳۷۲). این کتاب از مهمترین منابع تاریخ گیلان در سالهای (۱۲۸۵ ش تا پایان جنبش جنگل ۱۳۰۰ ش) است. فخرایی یکی از فرهیختگان گیلان در این دوره بوده است. وی مشاهدات و شنیده‌های خود را از تحولات سیاسی-اجتماعی و فرهنگی بیان کرده است. فخرایی در فصل چهارم فعالیت‌های فرهنگی آزادی‌خواهان در دوره سلطنت ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ق) و مظفرالدین شاه (۱۳۲۴-۱۳۱۳ق)، از جمله: سیدجمال‌اسدآبادی، میرزاملکم‌خان، امیرکبیر و ... همچنین روشنگری‌های روزنامه‌های چاپ خارج از جمله: «ثریا»، «پرورش»، «جبل‌المتین» را از عوامل جنبش مشروطیت ذکر می‌کند. وی در همین فصل به تعلیم و تربیت سنتی (مکتب-

خانه و مدارس علوم دینی) نیز اشاره می‌کند. وی در ادامه از نخستین مدارس به شیوه جدید در گیلان سخن می‌گوید و همچنین از تلاشگران این عرصه یاد می‌کند. همچنین در فصل شانزدهم کتاب گیلان در جنبش مشروطیت به اهمیت مطبوعات گیلان در این دوره پرداخته است. وی مطبوعات را نماینده واقعی ملت قلمداد کرده و با ذکر نام روزنامه‌های مهم این دوره به محتوای برخی از آنها نیز اشاره نموده است.

۲- تحقیقات جدید

۲-۱) کتاب «وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران»، تألیف اقبال یغمائی، چاپ انتشارات مرکز نشر دانشگاهی (۱۳۷۵). مطالب مربوط به دوران حکومت پهلوی اول و برخی از آمار و ارقام از این کتاب اقتباس شده است. این کتاب مطالب ارزشمندی از شرح احوال وزیران علوم و معارف و فرهنگ را از آغاز تاسیس این وزارتخانه در ایران تا پایان حکومت پهلوی دوم را به خود اختصاص داده است.

۲-۲) کتاب «مدارس جدید در دوره قاجاریه»، تألیف اقبال قاسمی پویا از آثار منتشر شده مرکز نشر دانشگاهی (۱۳۷۷)، از دیگر منابعی است که باید از آن یاد کرد. این کتاب در شش فصل تنظیم شده است. مطالب آن شامل نخستین تحولات و دگرگونی‌های سده نوزدهم اروپائیان که (مصلحان و روشنگران کشوری‌های عقب‌مانده را بر آن داشت برای رهایی از این عقب‌ماندگی چاره‌ای بیندیشند) تا پیدایش مدارس جدید و تأثیر متقابل مشروطیت و تأسیس مدارس نوین در دیگر ایالات تنظیم گردیده است. در فصل چهارم کتاب تحت عنوان انقلاب مشروطیت و مدارس جدید، پس از ترسیم اوضاع و شرایط انقلاب مشروطه، به تشریح موفقیت‌ها و ناکامی‌های فرهنگ دوستان پرداخته است.

۲-۳) از کتابهای دیگر، کتاب «آموزش و پرورش در ایران» تألیف ناصر تکمیل همایون، نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی (۱۳۸۵) است. در این کتاب نویسنده به سیر تحول آموزش در ایران پرداخته است. در فصل پنجم با عنوان حیات فرهنگی در آستانه تحولات جدید به شکل‌گیری نخستین مدارس به همت آزادی‌خواهان اشاره شده است. نویسنده در فصل ششم و هفتم ضمن تشریح تحولات فرهنگی، به چگونگی گسترش مدارس جدید در سایه مشروطیت پرداخته است.